

Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences

Journal home page:
<http://ijournal.uz/index.php/jartes>

STUDY OF ETHNOLEXICS IN UZBEK AND WORLD LINGUISTICS

Zarnigor Shoyimkulova¹

Termiz State University

KEYWORDS

Ethnolinguistics, ethnopoetics,
Sheva, ethnography, ethnic
onomastics

ABSTRACT

The article examined the processes of study of ethnolexics in Uzbek and world linguistics. In particular, the work carried out on ethnolinguistics in World linguistics, the factors of the origin of ethnolinguistics discussion qilindi. Ma the data and the studies carried out were summarized and came to scientific conclusions on ethnolexics.

2181-2675/© 2023 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.7771675

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Master of Termiz State University, Surkhandarya, Uzbekistan

O'ZBEK VA JAHON TILSHUNOSLIGIDA ETNOLEKSIKA TADQIQI

KALIT SO'ZLAR:

Etnolingvistika, etnoleksika, sheva, etnografizm, etnik onomastika

ANNOTATSIYA

Maqolada o'zbek va jahon tilshunosligida etnoleksikaning o'rganilish jarayonlari tadqiq etildi. Xususan, jahon tilshunosligida etnolingvistikaga doir amalga oshirilgan ishlar, etnolingvistikaning vujudga kelish omillari muhokama qilindi. Ma'lumotlar va amalga oshirilgan tadqiqotlar xulosa qilinib, etnoleksika bo'yicha ilmiy xulosalarga kelindi.

KIRISH. MAVZUNING DOLZARBLIGI

Xalqimizning asrlar davomida shakllangan chuqur ildizga ega turmush tarzi, urf-odatlar, rasm-rusumlari, moddiy va ma'naviy madaniyati bilan bog'liq so'z, atamalar, turli paremiologik birliklar adabiy tilimizga nisbatan dialektal birliklar sirasida saqlanib qolgan yoki mavjud bo'lgan. Bunday birliklar haqli ravishda ko'plab ijtimoiy fanlar mutaxassislari e'tiborini tortgan. Jahondagi barcha xalqlarning, etnik birliklarning turli tiplari, ularning kelib chiqishi (etnogenezi), turmush tarzi, urf-odatlar, moddiy va ma'naviy taraqqiyot darajasidan qati nazar, teng holda o'zaro tafovuti yoki umumiyli va o'xshashligini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganuvchi maxsus fan sohasi etnografiya¹ fani lingvistika, xususan, dialektologiya bilan juda yaqin aloqada bo'lishi tabiiy holdir. Chunki biror xalqning turmushi, urf-odati, madaniyati, eng avvalo, tildagi so'zlarda, ma'lum bir hududda yashayotgan sheva, dialekt vakillarining nutqida o'z aksini topadi.

Tilning shu til egasi bo'lgan etnos madaniyatiga munosabatini, tilning funksiyalanish va rivojlanish jarayonida til bilan etnomadaniyat, etnopsixologik omillar o'rtasidagi aloqani o'rganishga ehtiyoj tufayli etnolingvistika yo'nalishi vujudga keldi. Sohaning o'rganish obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari xususida manbalarda quyidagicha fikrlar bildirilgan: Etnolingvistika – makrolingvistikaning til bilan xalq o'rtasidagi munosabatlarini, tilning faoliyati va taraqqiyotida lingvistik va etnik omillarning o'zaro ta'sirini o'rganuvchi bo'limi.² Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek «Tariximiz kabi, qadim madaniyatimizning yaratilishida ham unga ko'plab etnik guruhlar, el-elatlar o'z ulushini qo'shgan. Bu tabiiy hol, chunki hech qachon, hech qaerda faqat bitta millatga mansub madaniyat bo'lmaydi. Har qandaysivilizatsiya ko'pdan-ko'p xalqlar, millatlar, elatlar faoliyatining va samarali ta'sirining mahsulidir. Bir so'z bi-lan aytganda, ko'chmanchilar, bosqinchilar kelib ketaveradi, lekin xalq boqiy qoladi, uning madaniyati abadiy yashaydi»³.

Etno... (yun. ethnos — qabila, elat, xalq) — o'zlashma qo'shma so'zlarning birinchi qismi; elat, xalq va ularga oidlik ma'nolarini bildiradi (mas, etnogenez, etnografiya). ...Etnolingvistika (etno... va lingvistika) — tilshunoslikning til va til egasi bo'lgan xalq

² Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б.178. 32

³ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Мулоқат журн.1998, – №5. –Б. 1-16.

orasidagi bog'liqlik hamda munosabatlarni, til rivoji, vazifaviy xususiyatlariga lisoniy, etnik omillarning birgalikdagi ta'sirini o'rganuvchi sohasi. Til bilan etnik xususiyatlarning o'zaro munosabati, bir-biriga ta'siri ikki tomonlama bo'ladi: etnik omillar (etnosning urf-odatlarini, milliy an'analari, falsafiy, diniy qarashlari va b.)ning tip rivojiga ta'siri va, aksincha, til vazifaviy imkoniyatlarining etnos va etnik xususiyatlarning shakllanishiga ijobiy ta'siri. Etnolingvistika til va uning rivojiga turli etnik guruhlarining qanchalik hissa qo'shganini, bu jarayonda etnoslar orasidagi yaqinlik, mushtaraklik yoki ularning bir-biridan ajralish, uzoqlashish xususiyatlarini tadqiq qiladi. Tilshunoslikning etnik onomastika, areal lingvistika, lingvistik geografiya, dialektologiya, til tarixi, sotsiolingvistika, xaritashunoslik sohalarini etnolingvistikadan olingan natijalar orqali o'ranilib, tadqiq etilmoqda. Etnolingvistika ayniqsa, yozuvga ega bo'lmagan xalqlarning etnografiyasini o'rganishda, ularning tillaridagi etnik xususiyatlar bilan bog'liq lisoniy materiallarni to'plash va tadqiq qilishda qo'l keladi.⁴

MAVZUGA DOIR ILMIIY ADABIYOTLAR SHARHI.

Etnolingvistika mustaqil lingvistik yo'nalish sifatida XIX asrning 70-yillarida Shimoliy, keyinroq Markaziy Amerikadagi hindu qabilalarining tili, madaniyati, urf-odatlarini o'rganishning kuchayishi bilan vujudga kela boshladi. Lekin mazkur yo'nalishning ilk davrida ko'proq etnografiya masalalariga e'tibor qaratildi, faqat asrimizning 20-yillarida lingvistik tomonlama tadqiq etila boshladi. Etnolingvistikaning mustaqil yo'nalish sifatida shakllanishida Amerika tilshunosi va etnografi F.Boas va uning o'quvchilarining tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Tilshunoslikda etnolingvistikaga oid qarashlar, ya'ni til va madaniyat, til va inson omili, til va tarix masalalari bilan dastlab Yevropa va rus tilshunoslari V.fon Humboldt, A.Vaysgerber, L.Blumfeld, E.Sepir, Boduen de Kurtene, A.Potebnya, A.Shaxmatov, N.Xomskiy, U.Cheyf, B.Serebrennikov, L.Shcherba, Yu.Stepanov, I.Galperin, N.Karaulov, N.Jinkin, A.Leontev, J.Lakoff, T. van Deyk, A.Vejbitskaya, E.Kubryakova, E.Rosh, V.Belyanin, V.Demyankov, V.Maslova, T.Dridze, K.Sedov, o'zbek tilshunoslari A.Nurmonov, N.Mahmudov, E.Begmatov, S.Mo'minov, Sh.Safarovlar tadqiq ishlarini olib borishdi.

XX asrning oxiri-XXI asr boshlarida Amerika tilshunoslari D.Xayms o'z asarlari⁵ orqali etnografiya va tilshunoslikning o'zaro aloqalarini o'rgandi. Tilshunos olimning bu qarashlari Buyuk Britaniyada etnolingvistikaning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Natijada P.Atkinson, R.Bauman, J.Gampers, Barton, Hamilton, Japp, Rempton, Roberts, Martin-Jonas, Bernstein, Saksona va boshqa ko'plab olimlar etnografik lingvistika hamda unga o'zaro aloqada bo'lgan sohalar bo'yicha ilmiy o'rganishlar olib borishdi. Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o'ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o'rganish etnolingvistikaning asosiy maqsadidir⁶. Etnolingvistikaning yuzaga kelishi haqida fikr

⁴ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 10-жилд. Шарқ – Қизилқум. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2005. –Б.285.

⁵ Hymes, D. Language in education: Ethnolinguistic essays. Washington, 1980. DC: Center for Applied Linguistics; Hymes, D. Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality. 1996; Hymes, D. "In vain I tried to tell you": Essays in Native American ethnopoetics. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981; Hymes (eds) Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication.

⁶ Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 10.

bildirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar va bu ta'limot Amerika olimlarigacha davom etib boradi⁷. Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyman, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi⁸. Etnolingvistika sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 qismga bo'ladi: 1) fan shakllanishiga turtki bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari); 2) etnolingvistikaning alohida soha sifatida ajratilishi; 3) etnolingvistikaning rivojlanish bosqichi⁹. G.Slishkinning fikriga ko'ra, "Etnolingvistika inson omiliga, aniqrog'i, insondagi tarixiy madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Etnolingvistika markazining xalq o'tmishi va madaniyati fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi"¹⁰. Etnolingvistikaning o'rganish obyekti haqidagi fikrlar borasida bir to'xtamga kelingan bo'lsa-da, ayrim munozarali qarashlar ham yo'q emas. Masalan, V.Teliyaning qayd etishiga ko'ra, etnolingvistika til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o'rganib, tadqiq qiladi. V.Maslova esa bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o'rganadi, deb fikr bildiradi. Shuningdek, V.Teliya etnolingvistika obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo'lishini ta'kidlasa, V.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o'rganilishi lozim ekanligini ta'kidlaydi¹¹.

MUHOKAMALAR.

Hozirgi paytda etnolingvistika jahon, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yo'nalishlardan biri bo'lib, bu borada bir qancha o'quv qo'llanmalar borki, ular etnolingvistika rivoji uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Tilshunoslarning e'tirof etishicha, ularning orasida eng mashhuri V.Maslova tomonidan yaratilgan o'quv qo'llanma hisoblanadi¹². Ushbu o'quv qo'llanmada etnolingvistika lingvokulturologiya bilan birgalikda tadqiq etiladi. Muayyan til birligini lingvokulturologik tahlil qilish namunalari ko'rsatilgan¹³. Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalar tadqiq etilganini ko'rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda ko'pincha miflar, xalq og'zaki ijodiga xos janrlar tili tahlil etilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asarda lingvokulturologik konsept ifodalanishi tadqiqi. Bunda, asosan, badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy aspektdagi ishlar. Bunda, asosan, rus tilidagi lingvomadaniy

⁷ Қаранг: Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 23-40; Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – 5-сон. – Б. 3-16.

⁸ Қаранг: Маслова В.В. Лингвокультурология в система гуманитарного знания / Критика и семиотика. Вып. 4. – 2004. – С. 238-243; Маҳмудов Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 3-16.

⁹ Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001. – 208 с.

¹⁰ Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. – М.: Academia, 2000. – С. 128.

¹¹ Бу ҳақда қаранг: Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение: Учебное пособие. – М.: Флинта, 2011. – 176 с.

¹² Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

¹³ Маслова В.А. Кўрсатилган ўқув қўлланма.

birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan; 4) etnolingvistikaning pedagogika fani bilan bog'liq jihatlari. Bunda talabalarda lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish malakasini hosil qilish asosiy maqsad qilib olingan.

Etnolingvistika A.Hojievning «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati» kitobida shunday ta'rif beriladi: «ETNOLINGVISTIKA. Makrolingvistikaning til bilan xalq o'rtasidagi munosabatlarni, tilning faoliyati va taraqqiyotida lingvistik va etnik omillarning o'zaro ta'sirini o'rganuvchi bo'limi.»¹⁴

Etnolingvistikada xalq hayoti bilan bog'liq urf-odat, marosim va rasm-rusbcng atamalarini M.S.Yangelova singari bir-biriga ma'nodosh, sinonim deb e'tirof etish bir qancha xatoliklarni keltirib chiqaradi. Negaki, bu atamalar mohiyatan xalq moddiy va ma'naviy, madaniy hayoti bilan bog'liq hodisalarga nisbatan ishlatilsa-da, bir-biridan buni qanday tarzda, qay usulda va qancha miqdorda ifodalab kelishiga ko'ra farqlarini inkor qilish birmuncha qiyin. Etnografik leksikani: a) moddiy-madaniy terminlar guruhi; b) ma'naviy-madaniy terminlar guruhi ko'rinishida ikkita leksik-semantik guruhga ajratsak maqsadga muvofiq. Etnografizmlar ob'ektiv reallikdagi muayyan voqea-hodisani nomlash barobarida unga nisbatan modal munosabatlarni ifodalagan.

O'zbek tilining etnografik leksikasi mintaqaviy asosda to'la tadqiq qilinmagan bo'lib, bu holat biz o'rganayotgan hudud shevalariga ham taalluqli. Ushbu muammoni to'la tadqiq etish xalq hamda til tarixining haligacha mavhum ayrim jihatlarni ochishga yordam beradi. Mazkur hududda ham turli millat vakillari yashaganligi sabab ularning tillarida o'ziga xos nomushtarak tomonlar mavjud bo'lib, bu ularning etnografik leksikasida ham ko'zga tashlanadi.

Etnolog olimlarning qayd etishicha, kishilar doimiy ravishda o'zligini anglashga, an'anaviy turmush tarsi, urf-odat va ma'naviyatini tushunib olishga ehtiyoj sezgan. Bu ehtiyoj natijasida turli sohalar, fanlar vujudga kelgan.¹⁵

Maxmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari X1 asr turkiy xalqlari tillarining fonetik, morfologik va leksik-semantik, uslubiy xususiyatlari mujassam, undan hozirgi turkiy xalqlarning har biri o'z tili va dialektlarining shakllanishi, takomillashish, taraqqiy etish bosqichlari, etnogenizi, davlatchilik tarixi, urf-odatlarini, ovchilik, baliqchilik, chorvachilik, boy dehqonchilik va savdo-sotiq madaniyati, keyinchalik esa ota-bobolarimiz konlarda ishlagan, mis, temir eritish, metallardan turli-tuman harbiy qurollarni yasash, kemachilik, to'quvchilik, binokorlik, shuningdek, aksariyat hollarda moddiy madaniyat (kiyim-kechak, poyafzal, bosh kiyimlar, uy-joy, ro'zor anjomlari, asbob-uskanalar, bezak, qurol-aslaha, xo'jalik anjomlari, muzika asboblari), etnonim va toponimlar, qabilaviy bo'linishlar, qarindoshlik va quda-andachilik terminlari, unvonlar, oziq-ovqat nomlari, oy hamda hafta kunlarining nomlanishi, bolalar o'yinlariga tegishli ma'lumotlarni beruvchi yagona ensiklopedik manbadir.

¹⁴ Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б.178.

¹⁵ Jabborov.I.Jahon etnologiyasi asoslari.-Toshkent.Yangi asr avlodi,2005.-B.6

XULOSA.

Ma'lumki, o'zbeklar jahondagi eng qadimiy madaniy an'analarga ega bo'lgan xalqlardan biridir. Xalqimiz tomonidan asrlar mobaynida yaratilib, sayqal berilgan modsiy va ma'naviy madaniyat durdonalarining ildizlari juda olis zamonlarga borib taqaladi. Badiiy salohiyati g'oyat yuksakligi tufayli, juda qadim zamonlardanoq xalq og'zaki badiiy ijodiyotining bebaho namunalarini yaratgan xalqimiz nafaqat O'rta Osiyo, balki Sharq xalqlari madaniyati rivojida muhim rol o'ynagan folklor an'analari hamda marosimiy qadriyatlarining ham ijodkori hisoblanadi. Ajdodlarimiz o'z ota-bobolari tomonidan yaratilgan bebaho milliy folklor an'alarini o'z badiiy tafakkuri mahsuli bilan boyitib, yanada rivoj pantirganligi uchun ham o'zbek xalqining milliy an'analari avloddan-avlodga o'tib, takomillashib kelmoqsa. Zero, ajdodlarimiz badiiy tafakkurining sarchashmaga monand qadim ildizlari shu qadar olis zamonlarga borib taqaladiki, ming yillar mobaynida xalq diliga jo bo'lib, so'zga chechan ijrochilar tilidan tushmay, boyib, to'lishib kelgan folklor asarlari milliy qadriyatlarimiz sarchashmasi sanaladi. Bu tafakkur mo'jizalari xalqimiz ma'naviyatini shakllantirish va muttasil rivojlantirib kelganligi uchun ham qadrlidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б.178. 32
- 2.Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Мулоқат журн.1998, – №5. –Б. 1-16.
- 3.Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 10-жилд. Шарқ – Қизилқум. – Тошкент: ЎзМЭ, 2005. –Б.285.
- 4.Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 10.
- 5.Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 23-40;
6. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – 5-сон. – Б. 3-16.
- 7.Маслова В.В. Лингвокультурология в система гуманитарного знания / Критика и семиотика. Вып. 4. – 2004. – С. 238-243; Маҳмудов Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 3-16.
- 8.Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
- 9.Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. – М.: Academia, 2000. – С. 128.
- 10.Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б.178.
- 11.Jabborov.I.Jahon etnologiyasi asoslari.-Toshkent.Yangi asr avlodi,2005.-B.6